

Драгомир Йорданов / Dragomir Yordanov

**БЪЛГАРСКИ ЕТНОГРАФСКИ КАРТИ ОТ
ВЪЗРАЖДАНЕТО**

**Bulgarian Ethnographic Maps from the National
Revival Period**

Abstract: This article concerns three Bulgarian ethnographic maps drafted in the late 19th century – the closing decades of the historical period commonly referred to as the Bulgarian National Revival. The three maps in question belong to Vasil D. Stoyanov (circa 1867), the Chitalishte (a kind of community cultural center) of Tsarigrad (Istanbul) (in 1872), and the Bulgarian Exarchate (in 1876). They all depict the territorial distribution of the ethnic Bulgarian population in the Balkan Peninsula at the time (and in particular within the borders of what was then European Turkey). The maps are yet to be tracked down and published, and it is unclear whether they even survived until present day or not. It is possible they remain archived somewhere outside Bulgaria.

The maps were drafted in response to non-Bulgarian publications (in the form of maps, statistics, etc.), which contained significant errors (intentionally or not) in regards to the territorial distribution of the Bulgarian population and its actual numbers. Each map is accompanied by supplementary statistics. The maps played an important role in connection to notable historical figures and events.

The goal of this article is to revive the memory of the maps' existence and give some fresh impetus for their discovery and publication, which would be of enormous benefit.

Keywords: Bulgarian ethnographic maps, 19th century, National Revival, European Turkey, Vasil D. Stoyanov, Chitalishte of Tsarigrad, Bulgarian Exarchate, statistics.

Етнографските карти отразяват териториалното разпространение на етносите. Днес те са познати под названието етнически карти. Настоящата статия е посветена на три такива български карти, изработени през 60-те и 70-те години на XIX в. (т.е. през периода на Възраждането), малко преди Освобождението на България. Нейната цел е да проследи тяхната история и да изясни техните характерни особености.

Досега темата не е разработвана подробно в България. Картите са слабо познати, но са изиграли важна историческа роля, поради което заслужават да бъдат популяризирани. Те са резултат от възходящото развитие на българската картография през Възраждането, когато освен общогеографски карти започват да се създават и тематични български карти, но са били напълно незаслужено в забвение за много дълго време. Картите имат голямо значение, защото визуализират представата на тогавашните възрожденски българи за етническите граници на българския народ, за единството на трите български историко-географски области – България, Тракия и Македония.

Етнографските карти се появяват в Европа още в началото на XIX в., но придобиват по-широко разпространение след 1840 г. и изиграват особено голяма роля по време на Източната криза от 1875–1878 г. Първоначално са създавани с чисто научна цел – за да премахнат някои неясноти, изобразявайки за първи път разпространението на етносите, населяващи определена територия. Но още през 60-те години на XIX в. започват да се появяват етнографски карти с недостоверно съдържание (които умишлено заблуждават читателя), целящи да оправдаят и обосноват реализацията на амбиции за териториално разширение на някои държави.

В Европа през XIX в. съществува особен интерес към Балканския полуостров (респективно към Европейска Турция), чието ядро заемат българските земи. Той има много важно стратегическо значение (представлява пресечна точка на интересите на много държави и народи) и освен това там често бушуват военни конфликти, свързани с постепенното разпадане на Османската империя. Но информацията за неговото население е непълна, което води до много грешки в най-ранните европейски етнографски карти. Постепенно обаче, с увеличаването на информацията, постъпваща в резултат на дейността на западни и руски учени, пътешественици и дипломати, картите стават все по-подробни и достоверни.

Етнографските карти стават по-широко известни и популярни сред българите след Кримската война, и по-точно в началото на 60-те години на XIX в. Особено голямо влияние върху тях оказва излизането през 1861 г. на етнографската карта на Европейска Турция на френския автор Гийом Лъжан¹. Постепенно сред българите възниква идеята за изработване на българска етнографска карта, която да отразява техните данни за тогавашната етническа картина на Балканите. Защото в чуждите етнографски карти те откриват сериозни грешки и непълноти, оцеляващи техните интереси (въпросните карти не изобразяват достатъчно правдиво териториалния обхват на населените с българи земи).

По този повод българският изследовател проф. Петър Коледаров пише следното: „Българите прозорливо и рано доловили значението и ролята на етнокартографията за осъществяването на своите стремежи към политическа независимост и обединение на нацията. Ето защо те зорко следели обнарод-

ваното в тази насока и реагирали остро, когато националните им интереси и права бивали накърнявани“².

Първият известен опит за съставяне и изработване на българска етнографска карта принадлежи на Александър Хаджи Руссет (1810–1861 г.) – известен възрожденски българин, издал през 1843 г. в гр. Страсбург първата българска печатна географска карта („Карта на сегашная Болгарія, Оракія, Македонія и на прилъжащитъ земи“). На въпросния опит е посветена специална статия, написана от историка проф. Петър Коледаров. Идеята за изработването на такава карта се заражда у Руссет още през 1861 г., когато живее в Румъния, и той я споделя със своя приятел, известния български революционер Георги Ст. Раковски. Раковски я приема с радост и предлага лично да извърши обиколка на българските земи, за да събере необходимата за съставянето на картата статистическа и друга информация.

В писмо от 10 февруари 1862 г. букурещкият българин Христо Георгиев пише на Найдено Геров в Пловдив че Руссет „...готвещи да направи нова карта на България с тълкувание де какви нации живеят и колку“.

От цитата става ясно, че картата най-вероятно е трябвало да бъде „класическа“ етнографска, в която отделните етноси са изобразени с различни цветове.

За съжаление през ноември 1861 г. Руссет се разболява тежко и умира и картата остава нерезализирана³.

По-късно обаче възрожденските българи създават реално цели три етнографски карти. По-долу всяка една от тях ще бъде разгледана поотделно.

1. Етнографската карта, изработена от Васил Д. Стоянов през 60-те години на XIX в.

Васил Димитров Стоянов (1839–1910 г.) е добре познат на историците и литераторите, но по принцип в научните публикации се акцентира върху неговата книжовна дейност и особено върху ролята му за основаването на Българското книжовно дружество в Браила през 1869 г. Той извършва и значителна политико-пропагандна дейност в полза на българската национална кауза по време на своето пребиваване в гр. Прага през периода 1858–1868 г.

Стоянов е роден на 28 юни 1839 г. в с. Жеравна, Котленско. Първоначално получава килийно образование в родното си село, а през 1846–1847 г. учи в местното основно училище. През пролетта на 1850 г. е приет във взаимното училище в гр. Шумен. В периода 1851–1853 г. учи в шуменското класно училище, където му преподават учителите Сава Доброплодни, д-р Иван Богоров и др. През периода 1853–1856 г. училището е затворено поради Кримската война и Стоянов е принуден да работи на различни места в града, за да се издържа. В периода 1856–1857 г. той учи във възобновеното училище, приело името „Преславско-Шуменска гимназия“. През 1857 г. завършва 3. клас на гимназията с отличие и е избран от училищното настоятелство за помощник-учител. Той

преподава там през периода 1857–1858 г. През 1858 г. с помощта (и препоръките) на учителя от гимназията Йосиф Майснер (Милованович) Стоянов заминава да учи в Чехия (тогава част от Австрия), за което има голямо желание. През 1859 г. след успешно издържан изпит е приет в Академичната гимназия в гр. Прага, където учи до 8. клас⁴.

Стоянов се проявява като любознателен ученик, чете много и придобива сериозни познания. Особено много се интересува от етнография, история, география, демография и картография. Вероятно за възникването у него на интереса по-специално към картите роля изиграва неговият учител д-р Иван Богоров, който е един от основоположниците на географията в България. В Прага Стоянов има благоприятната възможност да ползва обширна съвременна западна литература, която му е била недостъпна в Шумен (включително и картографски материали), което му помага да увеличи значително своите познания и компетентност. През 1863 г. (на 24-годишна възраст) той дори издава сам географска карта на Европейска Турция (на чешки език), което малцина тогавашни българи могат да направят. А в края на същата година изработва проект за нови граници на Балканите (публикуван в пражкия вестник „Народни листи“). С годините Стоянов придобива специализирани познания за целия Балкански полуостров, много добре запознат е с неговата история, география и етнография, което е от голяма полза за политико-пропагандната му работа.

В Прага Стоянов развива активна дейност, чиято цел е да подпомогне освобождението на България. Той публикува в различни чешки вестници многобройни материали, посветени на българския народ и Източния въпрос. Като запознава чехите (и поданиците на Австрия като цяло) с положението в българските земи, Стоянов иска да създаде у тях симпатия към страдащите българи и тяхната национална кауза. Картографската му работа до голяма степен също е подчинена на тази цел.

Важна част от дейността на Стоянов е изнасянето на доклади пред подбрана публика. По този повод неговият син Димитър Василев Стоянов пише:

„Главният предмет на тези сказки е била етнографията на Балканския полуостров и особено на България в нейното минало и настояще. Рефератите му са бивали придружавани с големи диаграми и с **увеличителна етнографическа карта на Балканския полуостров**, приготвена от самия раферент“⁵.

А самият Стоянов пише следното (в една своя автобиография): „Освен това няколко пъти имах честит случай да бъда поканен да държа сказки, придружени с големи диаграми и **етнографическа увеличена карта на Балканския полуостров**...“⁶.

По-подробна информация се съдържа в сборника „Отчет на заседанията на Кралското бохемско (чешко) общество на науките в Прага“ от януари–юни 1867 г. От него става ясно, че Стоянов, под името Вельо Стоянов, изнася доклад пред Кралското общество (и в частност пред неговата Историческа секция) на 13 май 1867 г. на тема „Етносите на Балканския полуостров“ и представя на присъстващите своята етнографска карта: „Едва след това последва същинско-

то описание и изясняване на сложните етнографски пропорции (съотношението между отделните етноси – бел. на авт., Д. Й.) в сегашна Европейска Турция с помощта на една етнографска карта, с размери 6 виенски фута (приблизително 190 см. – б. а., Д. Й.) на 3 виенски фута, (приблизително 95 см. – бел на авт. – Д. Й.), начертана самостоятелно от г-н Стоянов, и една съставена от г-н Студничка-младши статистическа таблица“⁷. Големите размери на картата (почти 2 м на 1 м) са ѝ придавали внушителност и присъстващите вероятно са останали впечатлени от нея.

От приведените цитати става ясно, че Стоянов собственоръчно изработва голяма етнографска карта, чрез която илюстрира съдържанието на своите доклади. За съжаление сведенията за нея са ограничени, но все пак могат да бъдат направени известни предположения какво е представлявала.

Вероятно картата е изобразявала целия Балкански полуостров (респективно цяла Европейска Турция) с част от заобикалящите го земи. Заглавието ѝ е неизвестно, но може да е „Етнографска карта на Европейска Турция“ или „Етнографска карта на Балканския полуостров“. Точната година на нейното създаване не е известна, но тя вероятно е изработена около средата на 60-те години на XIX в. (между 1863 и 1867 г.). Най-вероятно е била цветна, защото по принцип цветните карти са по-въздействащи и се възприемат по-лесно от читателите. Не е ясно и на какъв език е била, но най-вероятно на чешки или немски.

Важно е да се отбележи, че картата на Стоянов е най-ранната позната българска етнографска карта. Но тя същевременно е и една от първите етнографски карти на Балканския полуостров изобщо. Повечето тогавашни етнографски карти са или на Европа, или на славянството. Броят на етнографските карти на Балканите и Европейска Турция започва да се увеличава едва след 1866 г.

По отношение на гореспоменатата статистическа таблица, може да се предположи, че тя е съдържала обобщени данни за етническия и конфесионалния състав на населението на Балканския полуостров.

В началото на своя доклад пред Кралското бохемско (чешко) общество на науките в Прага Стоянов изброява източниците, които е използвал при подготовката на своя доклад, а именно съчиненията на българите Г. Ст. Раковски и д-р И. Богоров, на руснаците А. Хилфердинг и Ю. Венелин, на французите Г. Лъжан, С. Робер и Ами Буге, на австро-унгарците П. Шафарик, Й. ф. Хан, Ф. Каниц, д-р Мюлер и Густав Адолф фон Шльоден, както и картите на Европейска Турция на българите Хр. Г. Данов, А. х. Руссет, Йован Бугарски и Стоянов (тук българинът явно визира собствената си географска карта от 1863 г.), и тези на западните автори Хайнрих Киперт (най-бележитият по онова време немски картограф) и Т. Г. де Водокур.

След това Стоянов разглежда борбата между България и Византия. Отбелязва, че противоборството между балканските държави в крайна сметка довежда до тяхното падане под властта на Османската империя.

След като показва своята карта, българинът пояснява на присъстващите, че подразделя най-общо Европейска Турция на славянски и неславянски земи (всъщност историко-географски области). А отделно земите се подразделят (и групират) още и по етнически признак, според доминиращия в тях етнос. Неговата подредба е следната:

I. Славянски земи:

1. Български – обхващат България (тогава събирателно название на съвременните историко-географски области Мизия, Добруджа, Софийско и Поморавието), Тракия, Македония и малка част от Стара Сърбия (по онова време Стара Сърбия е събирателно название на съвременните историко-географски области Косово и Метохия). В случая частта от Стара Сърбия вероятно включва Гнилянско и част от Призренско.

2. Сръбски – държавите Сърбия и Черна гора и земите Босна, Херцеговина и Турска Хърватия (Турска Хърватия всъщност е подобласт в състава на Босна и обхваща нейната най-западна част).

II. Неславянски земи:

3. Румънски – земите Влашко, Молдова и Южна Бесарабия (т.е. цялата тогавашна държава Румъния).

4. Албански – земите Албания, Епир и по-голямата част от Стара Сърбия.

5. Гръцки – областта Тесалия и островите в Егейско море.

Вероятно Стоянов е показал изброените по-горе земи (историко-географски области) върху картата си, където ясно се е виждало кой етнос къде преобладава. По време на своя доклад той използва също така и споменатата статистическа таблица на Студничка (възможно е тук да става дума за чешкия математик Франтишек Йозеф Студничка (1836–1903 г.), като разглежда и взаимоотношенията между балканските народи⁸.

За да се установи какво е било съдържанието на етнографска карта на Стоянов, трябва да се вземе предвид и неговата географска карта, излязла през 1863 г. на чешки език – „Европейска Турция, Черна гора, Гърция и Йонийските острови“. Съставил и направил Васил Д. Стоянов в Прага 1863. („Evropské Turecko, Černa hora, Řecko a Jonské ostrovy“. Sestavil a npravil Vasil D. Stojanov v Praze 1863.) В нея върху надписите „България“ („Blgarie“), „Македония“ („Macedonie“), „Тракия“ (Thrace“) и „Добруджа“ („Dobrudža“) е поставен по-голям надпис „**BULHARSKO**“ („Българско“, т.е. „България“), разпростиращ се приблизително от Малкото Преспанско езеро на югозапад почти до делтата на р. Дунав на североизток. Въпросният надпис показва, че според автора на картата в по-широк (етнически) смисъл „България“ представлява събирателно (общо) название на трите тогавашни историко-географски области: България (тогава събирателно име на Мизия, Добруджа, Софийско и Поморавието), Тракия и Македония.

Има няколко статии на Стоянов в чешки вестници, в които той лично очертава етническите граници на българите. Тук те няма да бъдат подробно

изброявани и разглеждани, важно е да се отбележи само това, че в тях винаги е посочено, че българите населяват историко-географските области България, Тракия и Македония, които на едно място той нарича „същинската родина на българите“.

В обобщение може да се каже, че във всички свои публикации Стоянов последователно и неизменно посочва, че българите населяват компактно гореспоменатите три области, които, взети заедно, формират българското етническо землище. Това освен че отразява истината (тогавашната реалност), има за цел да създаде у чехите трайни познания за изконните български земи.

На базата на споменатите по-горе източници може да се направи изводът, че най-вероятно в етнографската карта на Стоянов областите България, Тракия и Македония са изобразени като населени с преобладаващо българско население (оцветени в цвета на българския етнос). Но други подробности за нейното съдържание засега не могат да бъдат дадени.

Съдбата на етнографската карта на Стоянов засега остава неизвестна. Възможно е да е изгубена или унищожена, но също така може да се съхранява в някой архив в Чехия и в частност в гр. Прага. Необходимо е в бъдеще български историци да изяснят тя запазена ли е или не, и, ако е запазена, да я публикуват.

2. Етнографската карта, изработена от Цариградското българско читалище през 1872 г.

Тази карта е слабо позната. Спомената е в публикации на някои български автори (например Стилиян Чилингиров и Елена Харбова), но досега не е подробно анализирана в отделно изследване. Сведения за нея се съдържат само в спомените на възрожденския българин д-р Христо Стамболски.

По онова време Цариградското читалище е водещото българско читалище, което обединява значителна част от българския интелектуален елит в Цариград и представлява важен център на българщината. На 21 март 1871 г., по време на неговото годишно събрание, е взето решение да бъде изработена българска етнографска карта. Ето как описва това д-р Стамболски: „В това заседание се избра и една тричленна комисия, състояща се от Георгия Груев, х. Мина Пашев и д-р Стамболски, на която се възложи грижата да събере положителни данни и верни документи, черпени от най-достоверни източници и от тях да състави една скица на карта за населените места на България, Тракия и Македония, а главно да се обозначат в нея местностите на разните народи, които ги обитават, а особено на българите, турците и гърците, като се представи приблизително и числеността им“⁴⁹.

От цитата става ясно, че картата обхваща само българските земи (България, Тракия и Македония) и е „класическа“ етнографска, в която отделните етноси (най-вероятно) са изобразени с различни цветове. Освен това като

допълнение към нея е приложена и статистика. За съжаление не са запазени сведения нито за заглавието, нито за физическите характеристики на картата.

Христо Танев Стамболски (1843–1932 г.) е родом от гр. Казанлък. През 1868 г. завършва султанското Военно-медицинско училище в Цариград. Преподава в него и в Гражданското медицинско училище. Той е изтъкнат лекар и активен участник в църковната борба на българския народ. Участва в Църковно-народния събор в Цариград през 1871 г., член е на Временния смесен съвет при Българската екзархия и е председател на Цариградското българско читалище през периода 1870–1871 г.¹⁰ Неговите мемоари са ценен извор за дейността на цариградските българи.

Георги Груев (1832–1899 г.) е родом от гр. Копривщица. Брат е на известния български възрожденски деец Йоаким Груев. Известно време работи като учител в градовете Копривщица, Пловдив и Враца. През 1854 г. се установява в Цариград и активно се включва в църковната борба на българите. Сближава се с д-р Стоян Чомаков, един от лидерите на цариградските българи. Участник е в Църковно-народния събор в Цариград през 1871 г. и е един от инициаторите за създаването на българското читалище в Цариград (Груев е негов заместник-председател през периода 1866–1868 г. и председател през периода 1869–1870 г.). През 1871 г. оглавява т.нар. Македонска българска дружина, бореща се главно срещу гръцката пропаганда в Македония. През 1874 г. става секретар на Екзархийския съвет. Играе важна роля в дейността на Екзархията и на Цариградското българско читалище и притежава голям авторитет. Винаги се бори активно в защита на българските национални интереси¹¹. Вероятно проявява интерес към статистически данни и карти, което е една от причините да участва в изработването на картата на Цариградското читалище през 1871–1872 г., както и в подготовката на важни материали на Екзархията, предназначени за Цариградската посланическа конференция (през 1876 г.). За съжаление, поради липсата на подробно научно изследване за неговия живот, не могат да бъдат дадени по-детайлни сведения за този специфичен аспект от неговата дейност.

По-нататък в своите спомени д-р Стамболски пише, че след около година, на 9 април 1872 г., вече готовата карта е представена за одобрение на годишното събрание на читалището: „Д-р Стамболски, като докладчик на комисията,... **представи скицата с изискуемите се документи и историческите и съвременни данни за статистическата численост за току-що споменатите племена** (българи, турци и гърци – бел. на авт., Д. Й.), имайки предвид появилите се до сега наши и чужди карти, твърденията и преценката на разни наши и европейски историци и пътешественици, официалните указания на държавните турски салнамета (алманаси) и самите лични изследвания на комисията със заключенията й“¹².

Цитатът показва, че комисията полага сериозни усилия, събира и използва многобройни исторически и статистически източници, а също така прави и собствени проучвания.

Д-р Стамболски отговаря на въпроси на присъстващите, които в крайна сметка „... **намериха много задоволителна тая скица** и я оставиха в библиотеката на читалището на разположение на нашите учени, които би пожелали да направят някои поправки или прибавки, но само по решение на читалището“¹³.

Особено важно е да се изясни какви са конкретните причини, довели до създаването на картата. По този повод Елена Харбова пише следното: „За да разкрие пред външния свят истината за етническия характер на земите, които са в периметъра на чуждестранна културно-политическа пропаганда, през 1874 г. настоятелството на читалището поставя задачата да се състави „карта на населените места в България, Тракия и Македония“, на която да се отбележат народностите, обитаващи тези земи, и да се определи с приблизителност тяхната численост...“

Целта на цариградските читалищни дейци е въз основа на автентични свидетелства да се изясни българската национална принадлежност на населението в някои спорни територии и да се опровергават сведенията, които дават различни чужди пътешественици или които фигурират в някои чужди карти и официални турски статистики“¹⁴.

А Стилиян Чилингиоров пише: „Същевременно тази карта послужва да се опровергават неверните сведения за българите, давани от чужди пътешественици, от чужди карти и от официални турски статистики“¹⁵.

Както става ясно, картата е изработена не само с чисто научна цел, но и за да опонира на чужди карти и изследвания, отразяващи неточно (умишлено или не) населените с българи територии в Европейска Турция.

По-късно картата изиграва важна роля. През 1875 г. известният германски географ и картограф проф. Хайнрих Киперт посещава Цариград, за да търси материали за съставяне на нова точна етнографска карта на Европейска Турция. За него особено важни са картите и статистиките, изработени от самите етноси в Османската империя. Той посещава руското посолство и моли посланик ген. Николай П. Игнатиев за помощ. Германецът особено се интересува дали съществува българска етнографска карта и поради това ген. Игнатиев отправя питане по въпроса към д-р Стамболски. Българинът му отговаря, че действително има такава карта, съхранявана в Цариградското българско читалище. Игнатиев моли читалището за копие от картата и такова е направено. То е предоставено на Киперт и той го отнася със себе си в Германия. Там копие то вероятно е използвано като един от източниците при съставянето на известната карта на професора от 1876 г. „Етнографски обзор на Европейския Югоизток“¹⁶.

Ето как описва всичко това д-р Стамболски: „На 22 май при една среща на д-р Стамболски с генерал Игнатиева в Буюкдере, последният... запитал доктора дали се намира у някой учен българин нова карта на Европейска Турция, в която да са очертани най-точно или приблизително вярно ония земи в Турската империя, които са населени от българи: где колко има и в какъв размер числено се намират те със съжителите си гърци и турци. Такава една карта му

искал наскоро дошлият от Берлин знаменит германски картограф Киперт, който гостувал сега у него в посолството. Този картограф бил събрал вече, било официално или не, такива карти за всички източни народности: турска, гръцка, арменска и пр., та искал сега да се сдобие с една такава, по най-нови изследвания, и за българите. Д-р Стамболски поразмисли и си спомни **за скицата проект за такава карта**, изработена от цариградското българско читалище и помоли генерал Игнатиева с една записка да изиска препис от тая скица от настоятелството на това читалище. След няколко дена д-р Стамболски узнава, че **такава скица** се доставила овреме в посолството¹⁷.

По-нататък д-р Стамболски дава подробности как е предадено копието от картата на руснаците: „**Тая скица**, заедно с приложените към нея сведения за числеността на българите, гърците и турците, според устните съобщения на княза Церетелева, съветник в руското цариградско посолство, била предадена съевременно на прочутия немски картограф“¹⁸.

Важно е да се отбележи, че в своите спомени д-р Стамболски винаги нарича картата „скица“ (респективно „скица на карта“ или „скицата проект за такава карта“) и възниква въпросът на какво се дължи това. Възможно е той да иска да подчертае, че картата не е напълно завършена и предстои нейното допълване и усъвършенстване. Друга възможност е той да има предвид това, че тя е само в един-единствен екземпляр (преди изработването на нейното копие, предназначено за Киперт), че представлява неиздадена чернова, което сериозно я отличава от останалите официално отпечатани и разпространени български възрожденски карти.

През 1876 г. Цариградското българско читалище фактически прекратява своето съществуване и неговата библиотека и архив са разпилени и изгубени¹⁹. Съдбата на етнографската карта на читалището остава неизвестна, но тя вероятно е била изгубена или унищожена. Но тук не трябва да се забравя фактът, че копие от нея е отнесено през 1875 г. в Германия и вероятно се съхранява в архива на Киперт. Необходимо е в бъдеще съдбата на това копие да бъде проучена в Германия от български изследователи.

3. Етнографската карта, изработена от Българската екзархия в края на 1876 г.

В навечерието на Цариградската конференция от 1876–1877 г. (на която като главен се очертава въпросът за съдбата на българите в Османската империя) по съвет на руското посолство в Цариград Българската екзархия изработва свой проект за автономия на България, статистика за числеността на българите и етнографска карта. Те са изпратени на конференцията, за да защитят българската национална кауза и да изразят българската гледна точка.

Възлагането на задачата именно на Екзархията не е учудващо – по онова време тя притежава голям авторитет и винаги защитава активно български-

те национални интереси. В нея работят едни от най-способните и образовани българи, които са важна част от тогавашния интелектуален елит на нацията.

Картата на Екзархията е изработена от група от трима души, един от които е учителят Христо Павлов. Тя е спомената от някои български автори (напр. проф. Зина Маркова и доц. д-р Пламен Божинов)²⁰, но досега не е била обект на отделно изследване. Най-вероятно е изработена в началото на декември 1876 г. По-надолу тя ще бъде подробно анализирана (доколкото това е възможно).

Христо Димитров Павлов (1841–1914 г.) е родом от гр. Калофер. Учи в гр. Пловдив и в Русия. През периода 1869–1876 г. е учител в пловдивското класно училище „Св. св. Кирил и Методий“. Няколко пъти е избран за председател на пловдивското читалище. От 1870 г. е дописен член на Българското книжовно дружество. Публикува статии в български възрожденски вестници и списания и превежда на български език чужди учебници и книги²¹. Според митрополит Максим притежава умения в областта на картографията, поради което е включен в комисията на Екзархията за изработването на етнографската карта и най-вероятно играе главна роля в нея.

Много ценни сведения за картата се съдържат в спомените на пловдивския митрополит Максим – деец на Екзархията по онова време. Той пише: „После се прибави и изработването на статистика, **карта – етническа – за Цариградската конференция, която поиска такава от Екзархията като представителка на българския народ**. Според сведенията генерал Игнатиев беше подготвил в конференцията въпроса – да се поиска от Екзархията да каже какво искат българите. Английският представител на конференцията Солсбъри бил одобрил мнението на руския представител (ген. Н. П. Игнатиев – б. а., Д. Й.), който беше изпратил до екзарха Т. Бурмов, управител на Руската болница, да му каже да се приготви проект за исканията на българите. Такъв се приготви. Негово блаженство екзарх Антим дойде една вечер в къщата на митрополит Панарета, гдето работеше под председателството на архимандрита Методия, и там се нареди какво да се представи на конференцията, какво да обема проектът. Разпредели се материалът за съставянето и изработването му от членовете на комисията. Работата се разпредели между три секции: една за статистика – где колко е българското население, какво болшинство има по окръзи и околии, впадащи в етническите граници на проектираната област. В тая секция работеха архимандрит М. Кусевич, Константин Величков и още един член, вещ по тая материя (вероятно Георги Груев – б. а., Д. Й.). **Втората секция начело с Христо Павлов, учител от Пловдивската гимназия, разбиращ от картографство, и други две лица, имената на които не помня.** Третата секция беше за изработване на самия проект – най-трудната работа. В нея влизаха професор Панаретов, ако помним добре, Иван Славейков и Георги Тишев.

За няколко дена се стъкми всичко. Свика се събрание пак в Панаретовата къща, което председателствуваше Негово Блаженство екзарх Антим. Чете се

проектът, одобри се с някои поправки, като се взема решение да се представи предварително на самия генерал Игнатиев да го види. Тая мисия се възложи на мен, да отнеса проекта на Т. Бурмов в Руската болница на Панагалти, а той да ги предаде на посланика, толкова повече, като посланикът нему бе възложил да съобщи на екзарха да се представи такъв в конференцията. (По такива скрипти пътища ставаха тия работи.). Тъй стана. Аз отнесох проекта в болницата, според както ми поръчаха; а на другия ден, както ми бе поръчал Бурмов, ходих да го взема. ...²².

За съжаление липсват данни дали по време на конференцията картата е внесена и обсъдена, и дали изобщо изиграва някаква роля.

Митрополитът дава сведения и за по-нататъшната съдба на картата: „Съжаляваме само, че всички актове, писма, документи, особено на комисията или на комитета, не се запазиха за спомен на поколенията: едни се унищожиха, други – се изгубиха.

Каква важна историческа драгоценност щеше да бъде, ако бяха запазени напр. проектът на екзархията, **етническата карта на екзархийския духовен диоцез, легнала отпосле в основите на Санстефанския договор!** Но на всуе – като че ли орисницата на нашия народ е такава, щото много такива важни и исторически актове да се губят и пропадат безследно!

Ние с архимандрита Методия схващаме тогава цената на тия исторически документи и се постаряхме да ги зачуваме по някой начин за бъдещата ни история, опаковахме ги в платнен вързоц, напоен с восък – за да не се повредят от мокрота и влага, запечатахме ги и ги предадохме на съхранение в Руската болница на Бурмова. Научихме отпосле, че той пък ги бил предал на Теплова – главен секретар тогава на руското посолство, който писа цяла история на църковния ни въпрос. За това съобщихме и на професор Дринов, който беше в главната квартира на Черкаски през време на Освободителната война. Имах случая да питам в Киев и самия Игнатиев, ала и той не можа да ми каже друго, освен че всички книжа и документи на посолството били опаковани в сандъци преди започването на военните действия с Турция и отнесени в Азиатския департамент в Петроград²³.

А Константин Величков пише: „В Цариград постъпих като писар в Екзархията и много съм доволен, че се намерих там тъкмо когато се решаваше съдбата на България през време на Цариградската конференция. **Руското посолство поиска тогава от екзарха да му посочи в кои граници българите населяват турската империя. Секретарят на Екзархията, Георги Груев, възложи тази работа на мене и на Методий Кусевич, а ние ги начертахме на картата на руския картограф Теплов**“²⁴.

Напълно възможно е по картата да са работили не само споменатите трима души (начело с Хр. Павлов), но и други екзархийски дейци – например Константин Величков и архимандрит Методий Кусев, занимавали се с подготовката на статистиката. Защото вероятно между картата и статистиката е съществувала връзка и съдържанието им е трябвало да бъде координирано.

Важно е да се отбележи, че според българския историк доц. д-р Пламен Божинов и според други български автори мемоарът (проектът) на Екзархията от 1876 г. е всъщност документът „Желанията на българите“²⁵. В него се предлага границите на бъдеща автономна България да се основават на тези на Екзархията и на българското етническо землище: „2. Автономна провинция, обхващаща земите на Българската екзархия без никакво изключение и окръзите и околииите, чието българско население, сравнено с всяко от другите населения, е най-многобройно“²⁶.

Понеже част от дейците на Цариградското читалище същевременно са дейци и на Българската екзархия, логично възниква въпросът дали съществува връзка между картата на читалището и тази на Екзархията и в частност дали е възможно втората да се основава на първата? Ако картата на читалището е оцеляла (например запазена в архива на Екзархията), подобна връзка би била възможна. В този случай вместо да създават напълно нова карта, екзархийските дейци са могли да използват за основа на своята работа читалищната карта, още повече че са били притиснати и от времето. Засега обаче липсват писмени доказателства за съществуването на пряка връзка между двете карти. Освен това запазените извори по-скоро загатват за различия между картите.

В две свои статии от 80-те години на XX в. българският автор проф. Петър Коледаров лансира тезата, че картата на Екзархията е всъщност добре познатата в България „Карта предявленная Константинопольской конференции 1876 года“, публикувана за пръв път в книга на руснака М. Юркевич от 1904 г.²⁷ В едната от своите статии проф. Коледаров пише: „Точно тогава (по време на Цариградската конференция от 1876–1877 г. – б. а., Д. Й.) се появила и изиграла своята роля наред с редица петиции, документи и др. първата българска етнографска карта, по вида си картограма, изготвена от средите около Българската екзархия и озаглавена „Карта предявленная Константинопольской конференции 1876 года“²⁸.

В другата своя статия професорът пише: „Средите около Българската екзархия изработили и представили на конференцията една цветна картограма „Карта предявленная Константинопольской конференции 1876 года“²⁹.

Подобен анализ на споменатата от проф. Коледаров карта се съдържа в книгата на автора на настоящата статия, посветена на границите на България през периода 1870–1886 г. Според него нейното оригинално име не е горепосоченото, а засега остава неизвестно (най-вероятно горепосоченото име е добавено впоследствие от руснаците)³⁰.

Но известният български географ проф. Анастас Иширков изказва тезата, че споменатата от Коледаров карта всъщност е дело на В. Теплов, дългогодишен служител в руското посолство в Цариград. Тезата фигурира в една книга на професора от 1915 г.: „...картата на Теплова, която споменува Сакс и която М. Юркевич приложи към своето съчинение върху България под надслов „Карта предявленная Константинопольской конференции 1876 года“, без да означи автора и даде някои пояснения за нея. В тази карта чрез числа и бои

е означено съотношението между християнското и мухамеданското население по кази в Мизия, Тракия и Македония, а с щрихи разпространението на гърците⁴³¹.

За съжаление двамата български професори не привеждат доказателства в подкрепа на своите тези, така че е трудно да се установи кой от тях е прав. Въпреки това авторът на настоящата статия подкрепя тезата на проф. Иширков.

Както става ясно от приведените по-горе цитати от митрополит Максим и К. Величков, сведенията за картата на Екзархията са оскъдни и противоречиви, поради което е много трудно да се предположи какво представлява тя. Възможно е да не е „класическа“ етнографска карта, в която етносите са обозначени с различни цветове, а в нея да са изобразени само българите. Също така е възможно тя да не е чисто етническа и в нея освен етническите граници на българския народ да фигурират (за съпоставка с тях) още и тогавашните граници на Екзархията (в мемоара / проекта на екзархийските дейци се препоръчва границите на автономна България да бъдат очертани главно на базата на екзархийските), както и границите на планираната от Екзархията бъдеща българска автономна област. Но това е само едно предположение, което засега не може да бъде подкрепено със сигурни доказателства. За съжаление не са запазени сведения нито за заглавието, нито за физическите характеристики на картата.

Особено важна е информацията на митрополит Максим, че след Цариградската конференция картата е изпратена в Русия. Възможно е днес тя да се съхранява в някой руски архив, например в Архива на външната политика на Руската империя. Дано в бъдеще да бъде открита и публикувана от български изследовател, за да отпаднат всички неясноти относно нейното съдържание.

* * *

За съжаление сведенията за трите разгледани в настоящата статия български етнографски карти са твърде оскъдни. Независимо от това е важно да им бъде засвидетелствано необходимото внимание, защото представляват важна ценност (те са своеобразни реликви от периода на Възраждането) и са изиграли значима историческа роля. По-долу, като обобщение, ще бъдат изброени техните общи черти:

1. Останали са незаслужено в забвение за много дълго време.
2. Изработени са извън българските земи (в Прага и Цариград) от представители на българската интелигенция, притежаващи картографски умения.
3. Засега не са известни заглавията им, както и техните физически характеристики.
4. Вероятно съдържанието им е сходно, изобразяват историко-географските области България, Тракия и Македония като населени с българи, в съответствие с тогавашната действителност.
5. Създадени са ръчно, не са отпечатани и разпространени масово и са само в един екземпляр или най-много в два.

6. Една от главните им цели е да запознаят чужденците с българските данни за обхвата на населените с българи територии на Балканите. Те са своеобразен отговор на чуждата пропаганда, действаща активно срещу българските национални интереси.

7. Изиграват важна историческа роля – свързани са с важни исторически личности и събития.

8. Засега не е установено дали са запазени или не – възможно е да се съхраняват в чужди архиви.

Те са едни от първите български тематични карти от Възраждането и в частност поставят началото на българската етническа картография. Фактът, че не са отпечатани и разпространени масово, не може да омаловажи тяхното значение. Представяват доказателство за прозорливостта на възрожденските българи, за тяхната политическа зрялост. Разкриват един непроучен досега аспект от дейността на тогавашните българи – използването на картографията за отстояването на българските национални интереси. Картите доказват, че по онова време българите са на нивото на развитие на останалите балкански народи, като дори изпреварват част от тях, макар все още да нямат собствена национална държава.

Една от целите на настоящата статия беше да провокира интереса на българските историци към въпросните карти, за да бъдат те издирени и популяризирани в България, където да заемат полагаемото им се място сред останалите реликви от периода на Българското възраждане. Необходимо е в бъдеще да се установи категорично дали картите са запазени и, ако да, да бъдат подробно изследвани и публикувани. Те ще представляват ценност не само за българската историческа наука, но и за географията, картографията и етнографията.

БЕЛЕЖКИ / NOTES

¹ **Lejean, G.** Carte ethnographique de la Turquie d'Europe et des états vassaux autonomes. Par G. Lejean. Gotha, Justus Perthes. 1861. – In: Lejean, G. Ethnographie de la Turquie d'Europe (Ergänzungsheft zu Petermann's Geographischen Mittheilungen.). Gotha: Justus Perthes 1861.

² **Коледаров, П.** Александър Хаджи Руссет и неговият първи почин да състави българска етнографска карта. – Българска етнография, 1988, кн. 1, с. 49.

³ Пак там, с. 50, 58–59.

⁴ Васил Димитров Стоянов (кратки животописни бележки, извлечени от мемоарите му). – Илюстрация светлина, г. XIX, 1910, кн. II, 6–7, 10; Кой кой е сред българите XV–XIX в. София, 2000, 261–262; Българската възрожденска интелигенция. София, 1988, 627–628.

⁵ Васил Димитров Стоянов (Кратки животописни бележки, извлечени из мемоарите на покойния). – В: Юбилейна книга на Жеравненското читалище „Единство“ по случай петдесетгодишнината му 1870–1920. София, 1921, с. 279.

⁶ Диалог от букви. Кореспонденцията между В. Д. Стоянов, М. Дринов, Гр. Начович, В. Друмев и Т. Пеев (1878–1910). София, 2005, с. 103.

⁷ Sitzungsberichte der Königlichen böhmischen Gesellschaft der Wissenschaften in Prag. Jahrgang 1867. Januar-Juni. Prag, 1867, p. 42.

⁸ Ibid., 41–42.

⁹ **Стамболски, д-р Христо Танев.** Автобиография, дневници и спомени. Том II (1868–1877). София, 1927, с. 147.

¹⁰ Кой кой е сред....., 255–256.

¹¹ Пак там, 78–79.

¹² **Стамболски, д-р Христо Танев.** Цит. съч., 1927, с. 198.

¹³ Пак там, с. 198.

¹⁴ **Харбова, Е.** Българското читалище в Цариград (1866–1876) и културно-националното Възраждане. София, 2006, 126–127.

¹⁵ **Чилингиров, Ст.** Български читалища преди Освобождението. Принос към историята на българското Възраждане. София, 1930, с. 65.

¹⁶ **Kiepert, H.** Ethnographische Übersicht des Europäischen Orients zusammengestellt von H. Kiepert. Berlin im Mai 1876.

¹⁷ **Стамболски, д-р Христо Танев.** Цит. съч., 339–340.

¹⁸ Пак там, 358–359.

¹⁹ **Харбова, Е.** Цит. съч., 35–36, 121, 128–129.

²⁰ **Маркова, З.** Българската екзархия 1870–1879. София, 1989, с. 225; **Божинов, Пл.** Цариградските българи между реформите и революцията 1875–1877 г. София, 2012, 302–303, 309.

²¹ Кой кой е сред....., с. 197.

²² Скопски и Пловдивски митрополит Максим. Автобиография. Спомени. София, 1993, 31–32.

²³ Пак там, 34–35.

²⁴ Цани Гинчев, Михалаки Георгиев, К. Величков, Т. Г. Влайков, Ц. Церковски в спомените на съвременниците си. София, 1964, 222–223.

²⁵ **Божинов, Пл.** Цит. съч., 300–310.

²⁶ **Плетньов, Г., И. Стоянов.** Планове и програми в националноосвободителното движение през Възраждането. Сборник документи. Велико Търново, 1998, с. 146.

²⁷ **Юркевич, М. В.** Двадцатипятилетние итоги Княжества Болгарии 1879–1904. Опыт собранія матеріаловъ. Землеведение. Томъ I. Книга 1. София, 1904, с. 9.

²⁸ **Коледаров, П.** Александър Хаджи Руссет....., с. 48.

²⁹ **Коледаров, П.** Картографията за българския етнос през Възраждането (вкл. на Берлинския конгрес). – В: Българската нация през Възраждането. София, 1980, с. 458.

³⁰ **Йорданов, Д.** Границите на България 1870–1886 г. Историческо формиране и развитие. Велико Търново, 2018, 206–208.

³¹ **Иширков, А.** Западните краища на Българската земя. София, 1915, XCV–XCVI.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

Божинов, П. Цариградските българи между реформите и революцията 1875–1877 г. София, 2012 [Tsarigradskite balgari mezhdu reformite i revolyutsiata 1875–1877 g. Sofia, 2012].

Българската възрожденска интелигенция. София, 1988 [Balgarskata vazrozhdenska intelligentsiya. Sofia, 1988].

Васил Димитров Стоянов (кратки животописни бележки, извлечени от мемоарите му). – Илюстрация светлина, г. XIX, 1910, кн. II [Vasil Dimitrov Stoyanov (kratki zhivotopisni belezhki, izvlecheni ot memoarite mu). – Ilyustratsia svetlina, g. XIX, 1910, kn. II].

Диалог от букви. Кореспонденцията между В. Д. Стоянов, М. Дринов, Гр. Начович, В. Друмев и Т. Пеев (1878–1910). София, 2005 [Dialog ot bukvi. Korespondentsiyata mezhdu V. D. Stoyanov, M. Drinov, Gr. Nachovich, V. Drumev i T. Peev (1878–1910). Sofia, 2005].

Иширков, А. Западните краища на Българската земя. София, 1915 [Ishirkov, A. Zapadnite kraishta na Balgarskata zemya. Sofia, 1915].

Йорданов, Д. Границите на България 1870–1886 г. Историческо формиране и развитие. Велико Търново, 2018 [Yordanov, D. Granitsite na Balgaria 1870–1886 g. Istoriesko formirane i razvitie. Veliko Tarnovo, 2018].

Кой кой е сред българите XV–XIX в. София, 2000 [Koy koy e sred balgarite XV–XIX v. Sofia, 2000].

Коледаров, П. Александър Хаджи Руссет и неговият първи почин да състави българска етнографска карта. – Българска етнография, 1988, кн. 1 [Koledarov, P. Aleksandar Hadzhi Russet i negoviyat parvi pochin da sastavi balgarska etnografiska karta. – Balgarska etnografia, 1988, kn. 1].

Коледаров, П. Картографията за българския етнос през Възраждането (вкл. на Берлинския конгрес). – В: Българската нация през Възраждането. София, 1980 [Koledarov, P. Kartografiyata za balgarskiya etnos prez Vazrazhdaneto (vkl. na Berlinskiya kongres). – V: Balgarskata natsiya prez Vazrazhdaneto. Sofia, 1980].

Маркова, З. Българската екзархия 1870–1879. София, 1989 [Markova, Z. Balgarskata ekzarhia 1870–1879. Sofia, 1989].

Плетньов, Г., И. Стоянов. Планове и програми в националноосвободителното движение през Възраждането. Сборник документи. Велико Търново, 1998 [Pletnyov, G., I. Stoyanov. Planove i programi v natsionalnoosvoboditelno dvizhenie prez Vazrazhdaneto. Sbornik dokumenti. Veliko Tarnovo, 1998].

Скопски и Пловдивски митрополит Максим. Автобиография. Спомени. София, 1993 [Skopski i Plovdivski mitropolit Maksim. Avtobiografiya. Spomeni. Sofia, 1993].

Стамболски, д-р Христо Танев. Автобиография, дневници и спомени. Том II (1868–1877). София, 1927 [Stambolski, d-r Hristo Tanev. Avtobiografiya, dnevnitsi i spomeni. Tom II (1868–1877). Sofia, 1927].

Стоянов, Д. В. Васил Димитров Стоянов (Кратки животописни бележки, извлечени из мемоарите на покойния). – В: Юбилейна книга на Жеравненското читалище „Единство“ по случай петдесетгодишнината му 1870–1920. София, 1921 [Stoyanov, D. V. Vasil Dimitrov Stoyanov (Kratki zhivotopisni belezhki, izvlecheni iz memoarite na pokoyniya). – V: Yubileyna kniga na Zheravnskoto chitalishte „Edinstvo“ po sluchay petdesetgodishninata mu 1870–1920. Sofia, 1921].

Харбова, Е. Българското читалище в Цариград (1866–1876) и културно-националното Възраждане. София, 2006 [Harbova, E. Balgarskoto chitalishte v Tsarigrad (1866–1876) i kulturno-natsionalno Vazrazhdane. Sofia, 2006].

Цани Гинчев, Михалаки Георгиев, К. Величков, Т. Г. Влайков, Ц. Церковски в спомените на съвременниците си. София, 1964 [Tsani Ginchev, Mihalaki Georgiev, K. Velichkov, T. G. Vlaykov, Ts. Tserkovski v spomenite na savremennitsite si. Sofia, 1964].

Чилингиров, Ст. Български читалища преди Освобождението. Принос към историята на българското Възраждане. София, 1930 [Chilingirov, St. Balgarski chitalishta predi Osvobozhdenieto. Prinos kam istoriyata na balgarskoto Vazrazhdane. Sofia, 1930].

Юркевич, М. В. Двадцатипятилетние итоги Княжества Болгарии 1879–1904. Опыт собранія матеріаловъ. Землеведение. Томъ I. Книга 1. София, 1904 [Yurkevich, M. V. Dvadsatipyatiletniye itogi Knyazhestva Bolgarii 1879–1904. Opyt sobraniya materialov. Zemlevedeniye. Tom I. Kniga 1. Sofia, 1904].

Kiepert, H. Ethnographische Übersicht des Europäischen Orients zusammengestellt von H. Kiepert. Berlin im Mai 1876.

Lejean, G. Carte ethnographique de la Turquie d'Europe et des etats vassaux autonomes. Par G. Lejean. Gotha, Justus Perthes. 1861. In: **Lejean, G.** Ethnographie de la Turquie d'Europe (Ergänzungsheft zu Petermann's Geographischen Mittheilungen.). Gotha: Justus Perthes, 1861.

Sitzungsberichte der Königlichen böhmischen Gesellschaft der Wissenschaften in Prag. Jahrgang 1867. Januar-Juni. Prag, 1867.